

ARDAVİRÂFNÂME VE İLAHİ KOMEDYA

NİMET YILDIRIM*

ÖZET

Ardavirâfnâme, Mazdeist inanışın çok önemli dinsel metinleri arasında yer alır. Eserin Pehlevece orijinali, sadece bu dili bilen sınırlı sayıdaki araştırmacıya hitap ettiği için manzûm ve mensûr olarak Farsça'ya, ve "Parsiler" adıyla bilinen Hindistan Zerdüş inancının dili Gocerat Dili'ne, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca gibi dillere çok sayıda çevirisi yapılmıştır. *Ardavirâfnâme*, Parsiler tarafından henüz yoğun ilgiyle okunmaktadır.

Eski devirlerden beri *Ardavirâfnâme*'nin, **Dante Alighieri**'nin (ö. 1321), *İlahi Komedy* adlı eseriyle karşılaştırılması eğilimi vardır. Bu konudaki araştırmalar *Ardavirâfnâme*'nin, ancak dolaylı bir şekilde *İlahi Komedy* ya da benzeri diğer eserler üzerinde etkili olabileceği sonucunu vermektedir. Bazılarınca Dante, Yahudi kaynakları, Arapça birtakim eserlerde yer alan İranla ilgili ayrıntılar ve İran kökenli metinlerden yapılmış olan alıntılar yoluyla İranlılar'ın ölüm sonrası dünya konusundaki düşünceleri ve inançları hakkında bilgi edinmiştir.

Anahtar kelimeler: *Ardavirâfnâme*, metafizik yolculuk, zerdüş miracnamesi, islam öncesi İran edebiyatı, Ardaviraf'ın miracı.

ABSTRACT

Ardaviraf was the most celebrated Zoroastrian priest who lived during the reign of Ardashir. He was highly learned, he was excellent in his ideas, speech and conduct. One day, he determined to make a spiritual voyage. He took one goblet of wine to concentrate on his virtuous ideas, the second goblet he took to recite hymns and the third one for his pious conduct. Then, Ardaviraf slept there on that platform. The perceptions of this spiritual ascension have been recorded in the book, *Ardaviraf-Nameh*.

Ardaviraf was chosen by Mezdiyesna reverends and superior committee of spirituals with a personel mission to bring some information about religious subjects and to present them to his coreligionists, and was sent to metaphysics world known as cennet (heaven), cehennem (hell) and araf (purgatory); in other words from the world of alives to the world of deads.

The *Divine Comedy/La Divina Commedia* is an epic poem written by **Dante Alighieri** between 1308 and his death in 1321. It is widely considered the central poem of Italian literature, and is seen as one of the greatest works of world literature. The poem's imaginative and allegorical vision of the Christian afterlife is a culmination of the medieval world-view as it had developed in the Western Church. It is divided into three parts, the *Inferno*, *Purgatorio*, and *Paradiso*.

Key words: *Ardaviraf*, *Ardavirâfnâme*, metaphysics journey, ascension, Iran literature before Islam, the ascension of Ardaviraf, *The Divine Comedy*, *La Divina Commedia*.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.
Email: yildirim2002@hotmail.com

Metafizik evrene seyahatlerde bulunma düşüncesi, çok eski çağlardan beri insanoğlunun dikkatini çekmiş, birçok dinsel inanışta birtakım farklılıklarla da olsa bu konuda birbirine benzer bir dizi yolculuktan söz edilmiştir. Bu tür seyahatlerin belki de ilklerinden olan, Sasanî Devleti'nin kurucusu **Erdeşîr-i Bâbekân** (eg. 226-241) döneminde yaşadığı kabul edilen Zerdüş azizi **Ardavirâf**'in cennet, araf ve cehennem seyahati son derece dikkat çekicidir. Ardavirâf'ın bu kutsal yolculuğunun ardından yazılan *Ardavirâfnâme*'den bin yıl sonra ünlü İtalyan şair **Dante Alighieri** (ö. 1321) tarafından kaleme alınmış *İlahi Komedyâ* ile arasındaki konu benzerlikleri hem doğulu ve hem de batılı bilim adamlarının dikkatlerini çekmektedir. Arapların İran topraklarını egemenlikleri altına aldıkları dönemlerde (651) birçok İranlı ülkelerinden ayrılarak İspanya ve İtalya gibi dünyanın değişik bölgelerine gidip yerleşmişlerdir. Bunlar arasında yer alan dinî inanışlarına sıkı sıkıya bağlı Zerdüş inanırları, gittikleri yerlerde de dinlerini, dinsel değerleri ve geleneklerini koruma ve yayma konusunda son derece çaba sarf etmişler, dinî değerlerinin başka dinlerin inanırları arasında da öğrenilmesi ve yaygınlaşmasını sağlamışlardır.¹

İranlı göçmen Zerdüş bağlılarının sözü edilen bölgelere göç ederek yerleştikleri dönemlerde *Avesta* metinleri ve diğer dinsel eserlerini de beraberlerinde götürmüş oldukları, o bölgelerde diğer dinlerin inanırlarıyla aralarında karşılıklı etkileşimlerin yaşandığı bir gerçektir.

Ardavirâfnâme, Mazdeist inanışın çok önemli dinsel metinleri arasında yer alır. Eserin Pehlevice orijinali, sadece bu dili bilen sınırlı sayıdaki araştırmacıya hitap ettiği için manzûm ve mensûr olarak Farsça'ya, ve "Parsîler" adıyla bilinen Hindistan Zerdüş inanırlarının dili Gocerat Dili'ne çok sayıda çevirisi yapılmıştır. Eski devirlerde de söz konusu eserin bazı bölümleri, resmî teşrifât törenleri ve dinî ayinlerde okunur, bu tür meclislerde cehennemde işkence sahnelerinin okunuşu esnasında derin düşüncelere dalan insanlar dehşete düşer ve birçoğu hüngür hüngür ağlardı. *Ardavirâfnâme*, Parsîler tarafından henüz yoğun ilgiyle okunmakta, özellikle kadınlarla ilgili bölümleri son derece etkili olmakta ve dikkat çekmektedir.²

Eski devirlerden beri *Ardavirâfnâme*'nin, **Dante Alighieri**'nin (ö. 1321), *İlahi Komedyâ/La Divina Commedia* adlı eseriyle karşılaştırılması eğilimi vardır. Bu konudaki araştırmalar *Ardavirâfnâme*'nin, dolaylı bir şekilde *İlahi Komedyâ* ya da benzeri diğer eserler üzerinde etkili olabileceği sonucunu vermektedir. Bazılarınca Dante, Yahudi kaynakları, Arapça birtakım eserlerde yer alan İranla ilgili ayrıntılar ve İran kökenli metinlerden yapılmış olan alıntılar yoluyla İranlılar'ın ölüm sonrası dünya konusundaki düşünceleri ve inançları hakkında bilgi edinmiştir.³

¹ Affî, Rahîm, *Ardavirâfnâme Yâ Bihîşt ve Duzeh Der Âyîn-i Mezdiyesnâ*, Meşhed 1342 hş., s. 1.

² Mu'in, Mehdûht, *Mecmu'a-yi Makâlât-i Doktor Muhammed-i Mu'in*, Tahran 1368 hş., II, 124-125.

³ Gignoux, Philippe, *Ardavirâfnâme* (çev. Âmûzgâr, Jâle), Tahran 1382 hş., s. 14.

Ardavirâfnâme, büyük Zerdüşt mübedi Ardavirâf tarafından metafizik evrene gerçekleştirilmiş bir yolculuk, göklere yükseliş serüveni, iyi ve kötü ruhların öteki alemlerdeki makamları ve konumları konusunda ayrıntılı rivayetlerine yer veren, İslâm öncesi çağlarda egemenlik sürmüş son İran devleti Sasanîler döneminde Pehlevî dilinde kaleme alınmış bir eserdir.⁴

İnsan ruhunun ölüm sonrası hayatta cennet, araf ve cehennemde bulunacağı makamlara erişmesinde Mazdeist temel prensiplerden “*iyi düşünce*”, “*iyi söz*” ve “*iyi davranış*”ın etkisi, bütün bunların insan kaderi ve ölüm sonrası hayattaki rolü, cennette ödüllendirilme ve cehennemde cezalandırılma konulu ilginç anlatılardan oluşan, Sasanî toplumunu dinsel açıdan etkileme, bir bakıma insanların din kurallarına uymaları ve hükümdarlarının emirlerinden çıkmamalarını sağlama amacıyla kaleme alınan bu eser, eski dünyada İranlıların dinsel ve dünyevî görüşlerini yansıtır.⁵ *Ardavirâfnâme*'nin konusu da Sasanîler dönemine aittir. Eserin ana teması olan mirâcı gerçekleştiren Ardavirâf ise, Sasanî dönemi azizleri arasında sayılır.⁶

Büyük İskender (eg. MÖ. 336-323) İran'ı ele geçirip İran halkının kutsal kitabı *Avestâ* ve *Zend*'i yakarak ortadan kaldırdıktan sonra, İranşehr halkı artık inançlarının temel kaynaklarını kaybetmiş olduklarından dinî konularda birtakım sorularına cevap alamayınca dinî gerçekleri yeniden öğrenmek amacıyla Ardavirâf'ı ruhlar alemine gönderdiler. Oradan insanların yaptıkları karşılığında alacakları sevaplar hakkında bilgi getirmesini istediler. Onun ruhu, Çinvad köprüsü'nden geçti. Surûş ve Tanrı Âzer ellerinden tutarak onu hemistekân/araf'a götürdüler. Cennetin, dünyada yaptıklarının karşılıkları olarak aldıkları ödüllerle mutlu halkının yaşadığı tabakalarından geçirdikten sonra Ahura Mazda'nın makamına vardılar. İyilerin yerlerini gösterip ardından onu cehennemliklerin durumlarını görmesi için cehenneme götürdüler. Cehenneme girdi. Oranın karanlığını, ateşini ve dondurucu soğuşunu gördü. Günahkârların, yaptıkları karşılığında verilen cezaları nasıl çektiklerini izledi. Yedi gün-yedi gece boyunca süren bu gezisinden sonra Surûş ve Tanrı Âzer, onu Ahura Mazda'nın huzuruna götürdüler. Ahura Mazda, ona ve Zerdüşt inanırlarına “*cehenneme düşmemek için doğruların yolundan gitmelerini*” emretti. Ardavirâf, dünyaya döndüğünde bu gördüklerini anlattı ve yazıya geçirtti.⁷

⁴ Rızâzâde-yi Şafak, Sâdık, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1352 hş., s. 53; Vehmen, Ferîdûn, *Vâjenâme-yi Artâvirâfnâme*, Tahran 2535 şş., s. 9; Ebu'l-Kâsımî, Muhsin, *Râhnumâ-yi Zebânâ-yi Bâstânî-yi Îrân*, Tahran 1375 hş., I, 7-8; Rûhu'l-emînî, Mahmûd, *Numûdhâ-yi Ferhengî ve İctimâî*, Tahran 1378 hş., s. 69.

⁵ İftihârzâde, Mahmûd Rızâ, *Îrân, Âyîn ve Ferheng*, Tahran 1377 hş., s. 69-70.

⁶ Christensen, Arthur, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân* (çev. Yasemî, Reşid), Tahran 1332 hş., s. 86.

⁷ *Ardavirâfnâme*, Metin, 1, 2; Bahâr, Mihrdâd, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, Tahran 1378 hş., I, 361.

Elde bulunan iki Pehlevice nüshanın giriş bölümlerinde; eserin kaleme alınmış olduğu tarih konusunda farklı görüşler ortaya konulmaktadır. Bu görüşlerden birine göre *Ardavirâfnâme*, Zerdüş'tün en büyük destekçisi hükümdar Keyanî hükümdarı **Goştâsp** döneminde, diğerine göre de, **Erdeşîr-i Bâbekân** (hük. 226-241) döneminde yazılmıştır. Ancak oryantalistler ve bu konuda araştırmalarda bulunanlar söz konusu eserin, Sasanîler dönemine ait dinî eserlerden biri olduğu konusunda ortak görüşe sahiptir.⁸

Ardavirâfnâme, her halükarda, Ardavirâf'ın ölümünden sonralarda ve III./IX. yüzyılın ortalarından daha sonra bir zamanda kaleme alınmıştır. Ancak eserin elde bulunan en eski Pehlevice nüshası VII./XIII. yüzyıla ait olduğu için, Pehlevî dili uzmanları eserin yazılış tarihi olarak bu dönemi kabul ederler. Diğer önemli bir tesbit de, *Ardavirâfnâme*'nin ana temasının, araştırmacıların ortak görüşleriyle Sasanîler döneminde yazılmış olduğudur. Pehlevî dilinde kaleme alınmış ve günümüze kadar gelmiş bulunan *Ardavirâfnâme*, III./IX. yüzyıl ortalarıyla VIII./XIV. yüzyıl başları arasındaki bir dönemde kaleme alınmıştır.⁹

Batıda simgesel mitoloji yorumları değişik bakış açılarından hareketle milattan asıllarca önce başlamış olup günümüzde de devam etmektedir. Mitolojik simgesel yorumlama örneklemelerinin, dinî inanışların mitolojik rivayetler karşısında güç kaybettiği azalarak zayıflamaya yüz tuttuğu, bilginler ve düşünürlerin gitgide dini inanışların geçekliklerinde şüpheye düştükleri zamanlarda başlamış olmalıdır. Yine klasik dönemlerde benzeri gerekçelerden hareketle klasik kahramanlık şiirlerinin bir gereği olarak benzeri gerekçelerle başta cennet ve cehennem olmak üzere fizik ötesi alemlerde birtakım seyahatler de gerçekleştirilmiştir. Dante'nin *La Divina Commedia*'sı bu türün en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Peygamberlerin kutsal görevlerini yerine getirirken verdikleri mücadeleler de bu tür rivayetlerin temel dayanaklarını ve çekirdeklerini oluşturmuştur.¹⁰

İtalya'nın en büyük şairi, Batı edebiyatının en büyük ustaları arasında sayılan **Dante Alighieri** (ö. 1321), bir edebiyat kuramcısı, ahlak felsefecisi ve siyasal düşünür, *İlahi Komedyâ* (yaz. 1956-64) adlı manzum eseri de Hıristiyanlık öğretisinin ve dünya edebiyatının başyapıtlarındandır.¹¹ Dante her şeyden önce bir şairdi. Bu nedenle de insanlığın ruhani olarak ve uygarca

⁸ Rypka, Jan, *History of Iranian Literature*, Dordrecht 1968, s. 36; Rûhu'l-emînî, *Numûdhâ-yi Ferhengî ve İctimâî*, s. 69.

⁹ Muîn, "Ardavirâfnâme", II, 107-108; Afîfî, *Ardavirâfnâme*, s. 7; West ve Haug, Ardavirâf'ın hangi asırda yaşamış olursa olsun, *Ardavirâfnâme*'nin Sâsânî yönetimi zamanında kaleme alınmış olduğu görüşünü savunurlar. Christensen ise, *Ardavirâfnâme*'nin konusu ve içeriği açısından Sâsânîler dönemine ait bir eser olduğu kanısındadır (Christensen, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân*, s. 35).

¹⁰ Pûrnâmdâriyân, Takî, *Remz ve Dâstânâ-yi Remzî Der Edeb-i Fârsî*, Tahran 1375 hş., s. 176-178.

¹¹ "Dante", *Ana Britannica*, VI, 600.

yenilenmesine ilişkin düşlerini ancak şiir diliyle anlatabilirdi. *İlahi Komedya*'nın konusu Dante'nin, kılavuzu **Vergilius**'un ve ilk aşkı **Beatrice**'nin yol göstericiliğinde Cehennem, Araf ve Cennet'e yaptığı yolculuktur. Bu ünlü yapıta göre yeryüzünde mutluluğa ahlaki ve düşünsel erdemler yoluyla ulaşılabilir. İlahi mutluluğa ise inanç, umut, hayırseverlik gibi Hıristiyan erdemlerine göre yaşayarak varılabilir.¹²

İlahi Komedya'daki yolculuk sırasında şair uygar olmayan, aklın ve erdemin bulunmadığı dünyayı simgeleyen "karanlık orman"dan, sonsuz iyiliği simgeleyen Tanrı'nın ülkesine doğru sürekli yükselir. Şairin geçirdiği deneyim alegorik anlamda kendi ruhsal yaşamının tarihidir. Okur, dinsel bir alegori içinde, yaşanan dönemin trajik durumu üstüne düşünmeye ve çözüm yolları aramaya çağrılır. Dante'ye göre insanlığın tükenmek bilmeyen hırsına ancak imparatorluk engel olabilir, kilise de başlangıçtaki saf ve yoksul durumuna dönmelidir. *İlahi Komedya*'nın amacının; bu dünyada yaşayanları acılardan kurtarıp mutluluğa erdirmek olduğu söylenebilir.¹³

Dante'nin ahiret yolculuğunu anlatan manzum eseri *La Divina Commedia*'nin orijinal adı "*Commedia*" olup "*Divina*" sıfatı ilk defa, metafizik içeriği ve yüceltilen göksel değerleri, güzellikleri, Allah'ın insanlara lütufları gibi konuları işleme ve uyandırdığı hayranlık dolayısıyla yazılışından üç asır sonra 1555 Venedik baskısında kullanılmıştır. Dante mektuplarında eserinden "*kutsal şiir*" diye söz eder.¹⁴

İtalyanlar'ın en büyük şairleri ve dillerinin yaratıcısı saydıkları Dante'nin, *İlahi Komedya*'sı İtalyan edebiyatının ana kaynaklarından, batı edebiyatının da önemli eserlerinden biridir. Önceleri genellikle minyatürlü yazma nüshaları elden ele dolaşan eser, matbaanın icadıyla en çok basılan metinler arasına girmiş ve çeşitli dillere çevrilerek asırlar boyu Avrupa'nın *Kitab-ı Mukaddes*'ten sonra en çok okunan kitapları arasında yer almıştır.¹⁵

Rüyada çıkılan metafizik yolculukların son halkalarından biri olan İtalyan şair Dante'nin yolculuğu, İranlı ünlü mübed Ardavirâf'ın yolculuğuna en yakın olan, ona en çok benzeyenidir. Dante'nin, *İlahi Komedya*'da anlattıklarıyla, Ardavirâf'ın *Ardavirâfnâme*'de aktardıkları arasında yakın benzerlikler vardır. Bu benzerlikler; Dante'nin, Ardavirâf'tan direkt ya da dolaylı olarak etkilenmiş olduğu, öte yandan bu iki rüyanın kaynağının aynı olduğu konusunda kesin yargılarda bulunmayı yeterli kılmaz. Ancak aynı konuları ele alan her iki kitap arasındaki anlatımlar, özellikle bazı bölümlerde birbirine yakın durmaktadır. Bu benzerlik bu konuda araştırma yapanları şaşırtmakta ve

¹² "Dante", *Ana Britannica*, VI, 602.

¹³ "Dante", *Ana Britannica*, VI, 602.

¹⁴ Ğanîmî-yi Hilâl, M., *Edebiyyât-i Tatbîkî*, (trc. M. Ayetullâh-i Şîrâzî), Tahran 1373 hş., s. 187; Şakiroğlu, Mahmut, H., "İlahi Komedya", *DİA*, XXII, 68.

¹⁵ Ğanîmî-yi Hilâl, *Edebiyyât-i Tatbîkî*, s. 187; Şakiroğlu, Mahmut, H., "İlahi Komedya", *DİA*, XXII, 68.

son derece dikkat çekmekte, söz konusu iki eserin birbirleriyle bir şekilde ilişki içerisinde oldukları kanısını ortaya çıkarmaktadır.¹⁶

Hem *Ardavirâfnâme*'nin ve hem de *İlahi Komedyâ*'nın baş kahramanları Ardavirâf ile Dante'nin söz konusu eserlerinin ortaya çıkmasını sağlayan yolculukları öncesinde kutsal seferlerinin hazırlık ve yolculuk aşamaları, bu yolculuk boyunca gerçekleştirdikleri ziyaretler, gördükleri gerçekler ve onlardan hareketle çıkardıkları dersler ile insanlığa sundukları mesajlar birbirine çok benzemektedir:

1. Ardavirâf ve Ardavirâfnâme

Esere daha sonraları eklendiği tahmin edilen “Giriş” bölümünde şu bilgiler yer alır: Zerdüşt, dini kabul edip yeryüzünde insanlar arasında yayar. Üç yüz yıl boyunca din kutsallığını korur, insanların da şüphelerden uzak olarak o dine bağlılıklarını sürdürürler. Bütün bu huzurlu ortam, kötülükler kaynağı Ehrimen tarafından bozulmak istenir. Ehrimen, İnsanlar bu dinde şüpheye düşerek dinden uzaklaşsınlar diye Mısır’da bulunan Yunanlı İskender’i aldatarak yoldan çıkarır ve İranşehr’e gönderir. İskender, İran’a gelerek İranlı hükümdarları ve yönetimdeki bütün idarecileri öldürür. Sarayı ve hükümdarlık makamını yerle bir eder. Bütün bunlardan daha dehşet verici olarak da, özel süslemeli sıgır derileri üzerine altın suyuyla yazılmış kutsal *Avestâ* ile *Zend*’i yaktırır ve dinin temellerini yıkmaya çalışır. İskender, İranşehr’in bilgeleri, reisleri ve önde gelen kişilikleri arasına kin ve nefret tohumları saçar, onları anlaşmazlıklara düşürür. Daha sonra da kendisi ölür ve cehenneme gider. Onun ardından İranşehr büyükleri arasında kavgalar ve savaşlar başlar. Zerdüşt inanırları, Yezdân konusunda şüphelere düşmeğe başlarlar. Bunun üzerine Zerdüşt dininin önde gelenleri ve inanırları, Âzerfernbâğ Ateşkedesi’nde¹⁷ bir kurul toplanmasını isterler. Burada gündeme gelen farklı görüşlerin ardından bu soruna bir çare bulunmasına, içlerinden birinin giderek tanrıdan ve kutsallardan, bilgi getirmesine karar verilir. Daha sonra din adamları önderliğinde bütün Mezdiyesnâ inanırları, Âzerfernbâğ Ateşkedesi’ne toplantıya çağırılır. Bütün bu insanlar arasından tanrı ve din konusunda şüpheleri diğerlerine oranla çok daha az olan yedi kişi seçilir. O yedi seçkin mübed oturur, aralarında Ardavirâf’ı seçerler.¹⁸

¹⁶ Affî, *Ardavirâfnâme*, s. 14.

¹⁷ **Âzerfernbâğ**: “Ateşkede-yi Fars” diye de bilinir. *Bundehişn*’de; bu ateşkedeyi Cemşid’in Hârizm Dağı’nda kurmuş olduğu bildirilmektedir. Ancak daha geçerli bir rivayete göre; liderler, bilginler, din adamları ve mübedlere özgü bir ibadet yeri olan bu ateşkedenin bulunduğu yer, Fars eyaletinde Kâriyân denilen bölgededir. Cemâluddîn Abdurrezzâk (ö. 588/1192), Peygamber’in övgüsünü konu alan ünlü bir terkîb-i bendinde onun dünyaya gelişiyile eş zamanlı olarak Fars Ateşkedesi’nin ateşinin söndüğünü belirtir. Hâfiz-i Şîrâzî (ö. 791/1388), Fars Ateşkedesi ve ateşinin sönüşünden söz eder. Bu ateşkede, daha çok sönük oluşuyla ün kazanmıştır (Mu’in, *Mezdiyesnâ*, I, 338-339; Dûsthâh, *Avestâ*, II, 1022; Affî, *Esâtîr*, s. 416; Mâzenderânî, *Ferheng*, s. 6; Kezzâzî, *Nâme-yi Bâstân*, I, 380).

¹⁸ *Ardâvirâfnâme*, Metin, 1/1-9, 15-22.

Ardavirâf bu kutsal seferine hazırlanmadan önce din adamları, oraya otuz adım uzaklıkta güzel, kutsal ve temiz bir ateşkedeyi seçerler. Ardavirâf tertemiz yıkanarak dünyevi kirlerinden arınır. Yeni elbiseler giyer ve güzel kokular sürünür. Hazırlanan güzel bir sedir üzerine serilen yeni ve temiz örtüler ile yatağın üzerine oturur. İbadet yapar, ölümlerin ruhlarını yad eder. Bir miktar yiyecek yer ve meng¹⁹ içer, baj²⁰ okuduktan sonra kendisi için hazırlanan yatakta derin bir uykuya dalar. Din desturları ve Ardavirâf'ın yedi kız kardeşi, yedi gün-yedi gece etrafına güzel kokular saçan, hiç sönmeden yanan ateşin çevresinde dinî tören düzenleyerek *Avesta*, *Zend*'ten pasajlar okurlar. Muhafızlar gibi onu korurlar.”²¹

Sonra'da kendisine yolculuğu boyunca kılavuzluk yapacak Surûş ve Tanrı Azer'le birlikte yola koyulurlar. Ardavirâf, metafizik evrene yolculuğa çıktığı ilk gece, Surûş ve Tanrı Azer kendisini kabul ederek ona dualar eder ve dünyadan bu aleme zamanından önce, yani ölmeden önce geldiğini söylerler. O da, bu olağanüstü gelişinin, peygamberliği nedeniyle gerçekleştiğini söyler. Ardından sırasıyla Araf, cennet ve cehennem yolculukları devam eder. Gezegenlerin adlarıyla "Ay Ülkesi", "Yıldızlar Ülkesi", "Güneş Ülkesi" diye anılan gök tabakaları tek tek gezilir. En sonunda da Ahura Mazda, kutsal ölümsüzler, melekler ve diğer kutsallar ziyaret edilerek alınan mesajlar Ahura Mazda inanırlarına iletilir.

2. Dante ve İlahi Komedyası

1300 yılında 7 nisanı 8 nisana bağlayan cuma gecesi Dante 35 yaşındadır. Karanlık bir ormanda yolunu şaşırılmıştır.²² Uykulu bir halde olduğundan buraya ne şekilde geldiğini kestiremez. Sabaha karşı bir tepeye doğru, aydınlığa erişmek için ilerlerken karşısına bir pars, bir aslan ve bir dişi kurt²³ çıkar. Onlardan kurtulmak için geri döneceği bir anda birden Latin şairi **Vergilius** ile karşılaşır. Şairi gönderen, Dante'nin genç yaşta ölmüş ilk

¹⁹ Meng: *Avestâ*'da; “banghâ”, Sanskritçe'de; “bhanga”, Pehlevî dilinde; “meng”, Arapça metinlerde; daha çok “menc”, “benc” şekillerinde geçen meng, tıpta ve birtakım Zerdüşî dinsel törenlerinde kullanılan bir uyuşturucu, yeşil renkli, sarhoşluk veren bir bitkidir (*Ardâvirâfnâme*, s. 46; Utaş, Bo, “Sefer Be Cihân-i Diğer, *İrânşinâsi*, X/2, s. 313).

²⁰ Baj: Pehlevî dilinde “vâj”, Latince'de; “vox”, Fransızca ve İngilizce'de; “voix” ya da “voice” kelimeleriyle karşılanmakta, terim olarak: “*Zerdüşî dini bağlarının alçak sesle, mırıldanarak okudukları dua*” anlamında kullanılmaktadır. Sözlüklerde; “baj” kelimesi; “sessizlik” anlamında verilir. Muğlar, elbise giydiklerinde ya da bir şeyler yediklerinde bu eylemde bulunurlar. Baj/bac goften: “*Allah'ın verdiği nimetlere şükretme*” anlamını taşır. Yemeğe başlamadan önce okunan bir dua yerindedir (Mu'in, *Mezdiyesnâ*, I, 390; Dûsthâh, *Avestâ*, II, 942).

²¹ *Ardâvirâfnâme*, Metin, 2/1-8, 11-17; Âmûzgâr, *Ardâvirâfnâme*, s. 46-48.

²² Dante'nin içerisinde kaybolduğu orman, karanlıklar ve günahlarla dopdolu hayatı simgelemektedir. O, “Günahlar Ormanı”ndan kurtulmak için var gücüyle çırpınıp durmaktadır.

²³ Buradaki hayvanlar simgeseldir: Pars: sefihliği, aslan; kibri, dişi kurt ise; hırsı sembolize eder.

sevgilisi Beatrice'dir²⁴. Günahkar Dante hakkında arş-ı ala da karar verilmek üzere. Mahvolmasına ramak kalmıştır. Kurtulmak istiyorsa gördüklerinden ibret alması için ahretin her üç bölümünü ayrı ayrı gezmek zorundadır. Bu yolculuğunda kendisine **Vergilius**, yine bir diğer Latin şairi **Statius** ve bizzat **Beatrice** kılavuzluk ve arkadaşlık yapacaklardır. ²⁵

Araf'ta Beatrice, ölümünden sonra kendisini unutarak geçici zevklere dalmış, günah yollarına sapmış olan Dante'yi çok acı sözlerle azarlar ve işlediği suçları itiraf ettirir. Bir tür tövbe aldıktan sonra sırasıyla kötülüklerinin üzerinde kalmış kirlerini temizlemek üzere önce Lethe ve ardından da iyiliklerini pekiştirecek Eunoe nehirlerine daldırarak yıkayıp temizler. Dante artık pir ü pak olmuştur. Neşe ve sevinç içerisinde Beatrice ile birlikte göklere doğru yükselmeğe başlar. Beatrice, arş-ı ala'da Allah'a en yakın bulunanlar arasında yerini alınca da Saint Bernard'ın Meryem aracılığıyla ricasının Allah tarafından kabul edilmesiyle Allah ile görüşme şansını yakalar. ²⁶

Dante ahiret planını hazırlarken Ptolemaios sisteminden yararlanmıştı. Bu sisteme göre dünya evrenin merkezindedir ve sabit bir cisimdir. Kürenin çevresinde yedi gezegen dönmektedir. Sırasıyla Ay, Merkür, Zühre, Güneş, Merih, Jüpiter ve Satürn. Bu gezegenler yedi gök içerisinde bulunmakta, bunlardan sonra da sekizinci bir gök yer almaktadır. Nihayet en yücelerde de Allah'ın, Meryem ve Beatrice gibi en sevdiklerini "Kutsal gül" olarak yanında bulundurduğu arş-ı ala gelmektedir. ²⁷

Bu türden önemli anlatımların temel kısmı ya da büyük bir bölümü gezgine yol gösterecek kılavuz rolündeki meleğin, ona seyahatinde aşacağı güçlükleri ve yaşadığı bölgeye geri dönüşünde yardımcı olacak talimatlarıdır. Bu rolü *İlahi Komedyâ*'da Vergilius, *Ardavirâfnâme*'de ise Surûş oynamaktadır. Kılavuz melekle görüşme ve ondan bilgi alma İbn Sinâ'nın (ö. 428/1037) *Hay b. Yakzân*, Şihabuddîn-i Sohreverdi'nin (ö. 632/1235), *Âvâz-i Per-i Cibrîl*, *Akl-i Sorh* ve *Rûzî Bâ Cemâet-i Sûfiyân* adlı eserlerinin ana temaları arasında yer alır. Öte yandan meleğin direktifleri gerçekte seyahatin başlangıcı olarak kabul edilir. Sâlik, ancak yolda karşılaşacağı engelleri öğrenip gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra ten ve görülen âlemin zindanından çıkabilecek ve ilahî yolculuğuna başlayabilecektir. ²⁸

Her iki eserde yer alan konular arasında görülen önemli benzerliklerin bir kısmı özetle şu şekilde sıralanabilir:

²⁴ Dante'nin ilk sevgilisi olan Beatrice, hayatına anlam kazandıran kişiliktir. Onu çekip aldığınızda Dante'nin hayatı ıssız bir çöle dönüşür. Beatrice 22 yaşında başka biriyle evlenmiş ve 24 yaşında da ölmüştür. Onun ölümünden sonra ünlü şair mistik bir aşka tutulmuş, artık eserlerinde ölümlülük ve madde olarak değil ruh ve ebedilik olarak girmiş, onu yüceler yücesi makamlara, arş-ı ala'da Tanrı'nın yanında tahtlar üzerine konurmuştur. Öte yandan bu önemli eserini de onun, ruh dünyasında oluşturduğu düşünce ortamında ve onun anısına yazmıştır.

²⁵ Alighieri, Dante, *İlahi Komedyâ/Cennet* (çev. Feridun Timur), Ankara 2001, s. 42.

²⁶ Dante, *İlahi Komedyâ/Cehennem*, s. 42.

²⁷ Dante, *İlahi Komedyâ/Cehennem*, s. 43.

²⁸ Pûrnâmdâriyân, *Remz ve Dâstânâ-yi Remzî*, s. 290.

1. *Ardavirâfnâme*'de ele alınan konular; "araf, cennet ve cehennem" sırasıyla aktarılırken, Dante'nin, *İlahi Komedyası*'nda; "cehennem, araf, cennet" sırasıyla anlatılır.
2. Ardavirâf'ın arafı, sadece Mazdeist inanışa özgü, yerküreden başlayarak yıldızlar ülkesine (Çeka Daiti Dağı zirvelerinden cennetin ilk tabakasına) kadar her tarafı kapsayan bir bölge olarak tanıtılmakta, cennet ile cehennem arasında bir ara bölge olarak tasvir edilmektedir. Dante'nin, "purgatorio: *berzâh*"ı da, bir dağın zirvesinde bulunmakta, cehennemden başlayarak cennetin ilk tabakasına kadar olan bölgeleri kapsamaktadır.
3. *Ardavirâfnâme*'de nitelikleri aktarılan araf, dünya hayatlarında iyilikleriyle kötülükleri birbirine denk olan, işledikleri kötülüklerden dolayı kendilerini cennetin kabul etmediği; öte yandan yaptıkları iyiliklerin de cehenneme atılmalarını engellediği kişilerin ruhlarının yerleşecekleri ve kıyamet gününe kadar bekleyecekleri yer olarak aktarılır. Dante'nin arafı da, birtakım faziletler ve iyi işleri yapmamış, hatalardan da uzak kalmış kişilerin ruhlarının yerleştirileceği mekânlar olarak anlatılır. Allah'a karşı isyan etmemiş, ayna zamanda emirlerini de gereği gibi yerine getirmemiş orta halli meleklerin de konaklayacakları yer olarak tasvir edilir. Cennet bu tür kişilikleri iyilikleri yeterli olmadığı için, cehennem de diğer günahkârlardan daha az günahları olduğu için kabul etmeyecektir. Dante'nin arafında, serkeşler, kırgınlıklarına yenilmiş alçak yaratılışlı, çok obur, faiz yiyen ve bu şekilde hayatını geçiren ruhlar yaşayacaktır. Bu özellikleriyle Dante'nin arafı, *Ardavirâfnâme*'deki arafa çok benzemektedir.
4. Ardavirâf, araftan bir adım öteye vardığında yıldızlar ülkesine, bir adım daha ötede ise ay ülkesine ve daha sonra güneş ülkesine varmakta, en son olarak da Ahura Mazda'nın kutsal makamı arş-i ala'ya erişmekte; Dante bu aşamaları daha da artırarak tasvir etmektedir.
5. Ruhların değişik kategorilere ayrılması konusunda da Dante ile Ardavirâf arasında birtakım farklı yorumlamalar bulunmaktadır. Dante, bu taksimi, akıl ve kavrayış ölçütleri çerçevesinde felsefi yorumlamalarla tasvir etmiş, ancak Ardavirâf eserinde aynı konudaki tasvirleri, değerlendirmeleri ve yorumlarını Sasanîler döneminde İran toplumunda egemen dinsel inanışlar ve Mezdiyesnâ inanışlarının değerlerini esas alarak yapmıştır.
6. Dante ile Ardavirâf'ın aralarındaki en önemli benzerlik, dini hayatı özenle yaşama konusunu her ikisinin de övünç kaynağı olarak algılaması ve öylece ifade etmeleridir. Bu konuda her ikisi de, iyilikleriyle birlikte bu evrenden göçenlerin, adaletli davranışlarıyla zaferlere erişmiş hükümdarların mutluluklarını müjdelemektedirler.
7. Dante, insanlığın atası Adem Peygamber'in ruhunu, Ardavirâf'ın İranlılarca insanlığın atası olarak kabul edilen Keyûmers'in ruhunu tasvirine benzer bir biçimde anlatmaktadır.
8. Dante, eserinin cennet kısmının 28. bölümünde, Allah'ın tecellilerini çok aydınlık, alabildiğine parıldayan bir şekilde gördüğünü, gözlerinin bu

parlaklığa dayanamadığını ve gözlerini kapamak zorunda kaldığını anlatır.²⁹ Ardavirâf da, *Ardavirâfnâme*'nin 101. bölümünde, aynı konuda şu ifadelerde bulunur:

“Daha sonra, Kutsal Surûş ve Tanrı Âzer, elimden tutup beni sonsuz aydınlıklar diyarına, Ahura Mazda ve kutsal ölümsüzlerin birlikte hazır buldukları konseye götürdüler. Ahura Mazda'nın huzurunda dua etmek istediğimde, dinlenmekte olan Ahura Mazda, bana: “Hoş geldin ey kötülüklerden sakınan, kutsal Ardavirâf, ey Mezdiyesnâ inanırlarının peygamberi, sen çok iyi bir kulsun”. Ahura Mazda bu şekilde söyleyince ben şaşırđım. Çünkü bir aydınlık görüyordum. Ortalıkta herhangi bir beden görünmüyordu. Sadece ses duyuyordum. Anladım ki; bu konuşan Ahura Mazda'dır.”

9. Ardavirâf, tenleri nurlar içinde en değerli mücevherlerden elbiseler giymiş, mutluluklarıyla coşkun birtakım insanların ruhlarını görür. Dante de, göklerin en yüce makamlarında katıksız nurlar ve gözlerin bakmaya dayanamayacağı aydınlıklar içerisinde iyiliklerinin karşılığında mutluluklara erişmiş, meleklerle birlikte yaşayan mutluların dünyasını görür.

10. Dante, birtakım dehlizlerden geçtikten sonra cehennemin karanlıklarına ve korkunç kuyularına dalar. Ardavirâf'ın cehennemi de, derin, soğuk, karanlık bir yerdir. Çinvâd Köprüsü'nden başlayan bu cehennem, yerin derinliklerinde sona ermektedir.

11. Dante'nin eserinde, cehennemin ikinci tabakasında “ruhların hakemliğini yapacak kişi” ortaya çıkmakta ve ruhlardan birtakım isteklerde bulunmaktadır. *Ardavirâfnâme*'de ise, Çinvâd Köprüsü'nün sonuna yaklaşırken adalet simgesi tanrı “Reşn” aracılığıyla bu iş yapılır.

12. Şehvetlerine düşkün olanlar, alçak kişilikler, zındıklar, insanların canlarına kıyan caniler, yol kesiciler, riyakârlar, büyücüler, ayyaşlar, kötü yollarla düşmüş olanlar, insanları yoldan saptıranlar, söz taşıyanlar ve insanların arasını açanlar, insanları haksız yere itham edenler, hem Ardavirâf'ın ve hem de Dante'nin cehenneminde ağır cezalarla çarptırılan gruplar arasında yer almaktadır.

13. Metafizik evrene yapılan seyahatin türü, bu seyahatin insanlara aktarılmasında kullanılan dil, yolculuğun aşamaları, cennetteki ödüllerin kategorizesi, cehennemdeki azaplar ve işkencelerin tasnifi, günahların türleri, işkencelerin dereceleri, cehennemin değişik yerleriyle ilgili gözlemler ve tasvirler, ateş, kokuşmuşluk, korkunç yılanlar, tufanlar, insan kılığında canavarlar, insanlara günahlarının karşılığı vurulan kamçılar, günahkarların beyinlerini yemeleri ve daha nice tasvirler, *Ardavirâfnâme* ile *İlahi Komedyâ*'da çok benzer ifadelerle dillendirilir.³⁰

²⁹ Dante, *İlahi Komedyâ/Cennet*, s. 209.

³⁰ Affî, *Ardavirâfnâme*, s. 16.

14. Öte yandan bu eserlerin temel kaynağını oluşturan rüya konusundaki değerlendirmelerden şu önemli sonuç da çıkarılabilir: Değişik zamanlarda, farklı din takipçilerinin inanışlarında birbirinden farklı şekillerde etkili olsa da, hiçbir rüya Ardavirâf'ın rüyasının kaynağı gibi bir kaynağa sahip değildir. Dante'nin rüyasıyla benzerliği ve ilgisi açısından bakıldığında da; Ardavirâf'ın bu konuda bir öncü ve bir ilk olduğu görülecektir.³¹

15. Ardavirâf'ın tasvir ettiği cehennem, birçok özelliğiyle Dante'nin *İlahi Komedya*'sındaki cehennemi gibidir. *İlahi Komedya*'da cehennem büyük ve alabildiğine derin bir kuyu olarak nitelenir. En dip kısmında büyük şeytan bulunmakta ve cehennemi o yönetmektedir.

16. *Ardavirâfnâme*'deki araf da, yine Dante'nin eserinde olduğu gibi gökler ile yerler arasında bulunmaktadır. Ardavirâf'ın cenneti de göklerde tasvir edilmekte; gökler, gezegenler, yıldızlar, ay, güneş ve Ahura Mazda'nın yüce makamlarından oluşmaktadır.

17. Değişik kategorilerde yer alan ruhları, Ardavirâf sözü edilen üstünlükleri açısından birbirinden farklı makamlarda görmekte, onların durumlarını beraberindeki kılavuzlarından sormaktadır. Ardavirâf, seyahatinin en son makamında arşı, ziyaret eder ve orada Ahura Mazda'yı yoğun bir ışık şeklinde görür. Onun bu yolculuğunda gördüklerinden biri de, insanlığın ilk atası Keyûmers'tir. Dante de, cennet aşamasında Âdem peygamberi görmektedir.³²

18. Dante'nin cennetinde kötülüklerden sakınanların ruhları, halkalar oluşturup mutluluklar içerisinde tanrıyı öven ilahiler okumaktadırlar. Ardavirâf'ın cennetinde ise söz konusu sakınan ruhlar, Ahura Mazda'nın övgüsünde ilahiler okurlar.³³

Ardavirâfnâme'ye bu derece benzerlikler ve ayrıntılarda bile görülen yakınlıklar, *İlahi Komedya* dışında hiçbir eserde görülmemektedir. Bütün bunlardan hareketle, Dante'den bin yıl önce, Avrupa edebiyatlarının içeriği ve edebî değeri açısından şaheser yapıtlarının ilk sıralarında yer alan *İlahi Komedya*'nın bir benzerinin İran coğrafyasında Fars edebiyatı repertuarında bulunduğu söylenebilir. Bu iki eser arasındaki en önemli fark, Dante'nin *İlahi Komedya*'sının yazılışından itibaren tanındığı ve ün kazandığı, tam tersine Ardavirâf'ın, *Ardavirâfnâme*'sinin ise gün yüzüne çıkarılmaması ve edebiyat çevrelerince tanınmamasıdır.³⁴

Dante'nin *İlahi Komedya*'sını Farsçaya çeviren **Şucâuddîn-i Şifâ**, çevirisinin önsözünde şu ifadelerle yer verir: *Ardavirâfnâme*, *İlahi Komedya* ile şaşırtıcı derecede benzerlikler gösterir. Dante'nin *Ardavirâfnâme*'den haberinin olup olmadığı konusunda kesin bilgi bulunmasa da, onun bu eseri görmemiş olmasını kabul etmemiz şaşırtıcıdır. Doğu ile batı kültürlerinin bütün

³¹ Affî, *Ardavirâfnâme*, s. 16.

³² Çanîmî-yi Hilâl, *Edebiyyât-i Tatbîkî*, s. 590.

³³ Çanîmî-yi Hilâl, *Edebiyyât-i Tatbîkî*, s. 590.

³⁴ Affî, *Ardavirâfnâme*, s. 16.

eserlerini kapsayan bir genellemede bulunulacak olunursa, Dante'nin *İlahi Komedyası*'sı türünde yazılmış olan ve ona benzeyen eserler arasında en çok benzerlik bu iki eser arasında bulunmaktadır.³⁵

Bu konuda İranlı ünlü edebiyatçı **Muctebâ-yi Mînovî**'nin değerlendirmeleri de önemlidir: Dante'nin şaheseri *İlahi Komedyası*, "Cehennem", "Araf" ve "Cennet" adlarıyla üç bölümden oluşmaktadır. Orta çağ dünyasında batı edebiyatlarında hiçbir Avrupa ülkesinde bu eserle boy ölçüşebilecek bir başka yapıt bulunmamaktadır. Avrupalı değişik ülkelerden edebiyatçılar, araştırmacılar ve eleştirmenler yaklaşık iki asırdır bu eser üzerinde birtakım araştırmalar, incelemeler ve değerlendirmeler yapmaktadırlar. Dante'nin *İlahi Komedyası*'sı konusunda yapılan çalışmaların önemli bir bölümü de şu soru yer almaktadır: Acaba bu ünlü yazar söz konusu yapıtını ortaya koyarken bir ilki mi gerçekleştirmiş yoksa bu konuda daha önce yazılmış metafizik evrene yolculuğu konu alan, cennet, cehennem ve araftan söz eden eserlerden mi yararlanmıştı? Ancak bu araştırmaların verileri, Dante'nin *İlahi Komedyası*'nın bir ilk olmadığını, eserinin içeriğindeki konuların ilk olarak kendisi tarafından işlenmediğini, onun edebiyat dünyasında kendisinden çok daha önceleri kaleme alınmış ve değişik batı dillerine de çevrilmiş olan birkaç eserden yararlandığını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak bu türün mucidinin Dante olmadığı, onun bu eserini yazarken kendisinden önceki yazarlardan yararlandığı konusunda herhangi bir şüphe kalmamaktadır.³⁶

İlahi Komedyası'nın İslâm edebiyatıyla ilişkisi, bazı araştırmacıların bu konuda aykırı görüşler ileri sürmelerine rağmen batı dünyasına geçerek batı edebiyatını etkisi altına almış doğu mirasının örnekleri arasında yer almaktadır. Dante'nin bu eseriyle mirâc konusundaki rivayetler arasındaki ilişki bir zamanlar İspanyol araştırmacı **Asin Palacios** tarafından dile getirilmiştir (1914). Ondan daha öncelerde ise Fransız **Edgar Blochet**, "*Dante'nin Doğulu Öncüleri*" adlı çalışmasında (1901) batının en önemli edebî ürünlerinden olan bu eser üzerindeki doğunun etkisini göz önünde bulundurmanın gereğini vurgulamıştır. Söz konusu araştırmacıların tesbitleri batı dünyasında geniş boyutlarda tartışılmış ve sonunda mirâc olayının Dante'nin, *İlahi Komedyası*'yı kaleme almasından önce batı toplumlarında bilindiği gerçeği ortaya konulmuştur. Her halükarda, Dante'nin eseriyle İslâm kültürü arasındaki dolaylı da olsa ilişkilerin varlığı kesin bir bulgudur.³⁷

Eserde bazı cehennem sahnelerinin *Ardavirâfnâme*'de yer alan sahneler ve tasvirlerle benzerlikleri, Dante'den önce İran'da bu türden birtakım rivayetlerin yer aldığını göstermektedir. Aynı zamanda söz konusu eserin müslüman yazarlar tarafından kaleme alınmış miracnâmeler ile olan benzerlikleri de aradaki birtakım ilişkilerin varlığını ortaya koymakta, öte

³⁵ Afîfî, *Ardavirâfnâme*, s. 16.

³⁶ Mînovî, *Muctebâ, Pânzdeh Gofât*, s. 27, 32, 34.

³⁷ Zerrînkûb, *Abdülhuseyn, Defter-i Eyyâm*, Tahran 1358 hş., s. 317.

yandan söz konusu benzerlikler, orta çağ Avrupa edebiyatlarının İslâm dünyasında yaygın edebi birtakım akımlarla görünmeyen birtakım ilişkiler içerisinde bulunduğu gerçeğini yansıtmaktadır.³⁸

Birtakım araştırmacılar Dante'nin, *İlahi Komedya*sında yer alan bazı işaretler ve tasvirlerin **Muhyiddîn-i Arabî**'nin (ö. 638/1241) birtakım eserlerinde bulunan değerlendirmelerle benzerlikler gösterdiği görüşündedirler. Örneğin Dante'nin cennet ve cehennem yolculuğunda kılavuzu olan "Vergilius", Muhyiddîn'in eserlerinde sık sık kendisiyle karşılaştığı ve yardımlarını aldığı, kendisine kapalı kapıları açan "Hızır" ile benzer görevli tipler olarak kabul edilir. Bu ve diğer bazı örneklerden hareket edildiğinde Dante'nin, Muhyiddîn-i Arabî ile ortak yönleri oldukça fazla olarak ortaya konulmaktadır. Bunlar arasında Floransalı şairin, Endülüslü sufi gibi aşk içerikli şiirlerini bizzat kendisinin yorumlaması ve açıklamalar getirmesi zorunda kalması, söz konusu dizelerde yankılanan aşkın fiziki, cismanî bir aşk olmadığını ve böyle yorumlanmaması gerektiğinin bir ifadesi olduğu gibi özellikler dikkat çeker.³⁹

Dante'nin *İlahi Komedya*'sını kaleme alırken bu alanda yazılmış diğer eserlerden ilham alıp almadığı, eserini türünün ilk örneği olarak mı kaleme aldığı konusunda kesin yargılarda bulunmak mümkün değildir. Öte yandan çağdaş İtalyan araştırmacılarından, Palacios'un, "*Dante'nin İlahi Komedya'sının İslâmî Geçmişi*" adıyla yapmış olduğu, 1919 yılında Madrid'te yayınlanan ve son birkaç onlu yılın Dante ve eseri konusunda yapılmış en çok ses getiren eseri olarak kabul edilen çalışmasının yanı sıra diğer birtakım eserlerden de hareketle Dante'nin, Peygamber'in mirâcnâmesinden haberdar olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu durumda onun peygamberin mirâcı başta olmak üzere benzeri konularda kaleme alınmış birtakım eserlerden yararlanmış ve ilham almış olduğu uzak görünmemektedir.⁴⁰

Öte yandan Dante'nin *İlahi Komedya*'da sergilediği sahnelerde yer alan bazı tasvirlerle, İranlı ünlü şair **Nizâmî-yi Gencevî**'nin (ö. 619/1222) Fars edebiyatının şaheser yapıtlarından *Leylâ vu Mecnûn*, *Şerefname* ve *Heft Peyker* adlı eserlerinde Peygamber'in mirâcından söz eden pasajlardaki tasvirleri arasında ilginç benzerlikler görülmektedir. Söz konusu eserlerde yer alan tasvirlerde zaman zaman kullanılan tabirler ve istiâreler de Dante'nin şiirlerindekiyle benzerlik gösterir. Bu konuda ihtimallerden de öte daha yoğun ortak noktalar; felekler ve her birinin yaratılıştaki insan hayatı üzerindeki önemi ve fonksiyonları, sadece batılıların inançlarında ve Katolik edebiyatlarında önemsenmez, doğuda da dikkatlerde yer eder, hem dinî hem mistik, hem de edebiyat ve sanat açılarından son derece değerli kabul edilir.

Asin Palacios'un (ö. 1944) araştırmaları İslâm tasavvufuyla batı edebiyatları arasındaki ilişkilerin varlığını onaylamaktadır. Palacios, Dante'nin *İlahi*

³⁸ Zerrînkûb, Abdülhuseyn, *Nakş Ber Âb*, Tahran 1374 hş., s. 350.

³⁹ Zerrînkûb, Abdülhuseyn, *Erziş-i Mirâs-i Süfiyye*, Tahran 1353 hş., s. 118.

⁴⁰ Çanîmî-yi Hilâl, *Edebiyyât-i Tatbîkî*, s. 581.

Komedyâ ile Peygamber'in mirâcını konu alan *Kitâbu'l-isrâ* ve İbn Arabî'nin (ö. 638/1241) Dante'nin, *İlahi Komedyâ*'sından yaklaşık 80 yıl önce kaleme alınmış olan *el-Futûhâtu'l-Mekkiye*'si arasındaki benzerlikleri ortaya koymaktadır. Palacios'a göre; Dante, sadece *İlahi Komedyâ*'sında değil, diğer eserleri; *Convito*, *Vita Nuova*'da da Batınî tasavvuf öğretilerinin yoğun etkisinde kalmış ve özellikle de İbn Arabî'den çok etkilenmiştir. ⁴¹

KAYNAKÇA

- Âbâdânî, Abdullâh Mubelliği, *Târîh-i Edyân ve Mezâhib-i Cihân*, Tahran 1377 hş., I-III.
- Affî, Rahîm, *Ardavrâfnâme Yâ Bihîşt ve Duzeh Der Âyîn-i Mezdiyesnâ*, Meşhed 1342 hş.
- Affî, Rahîm, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrânî Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, Tahran 1374 hş.
- Alighieri, Dante, *İlahi Komedyâ* (çev. Feridun Timur), Ankara 2001.
- Âmûzgâr, Jâle, "Do Ardavrâfnâme", *Âyende*, X/1, (Tahran 1362 hş.).
- Ana Britannica*, "Dante", İstanbul 1987, VI, 600.
- Bahâr, Mihrdâd, *Pejûhişî Der Esâtîr-i Îrân*, Tahran 1378 hş.
- Browne, Edward Granville, *A Literary History of Persia*, Cambridge 1924, I-IV.
- Christensen, Arthur, *Îrân Der Zamân-i Sâsâniyân* (çev. Yasemî, Reşid), Tahran 1332 hş.
- Ebu'l-Kâsımî, Muhsin, *Râhnumâ-yi Zebânhâ-yi Bâstânî-yi Îrân*, Tahran 1375 hş.
- Encyclopaedia Iranica/Elr.*, Komisyon, New York 1985-2000, I-IX
- Gignoux, Philippe, *Ardavrâfnâme* (çev. Âmûzgâr, Jâle), Tahran 1382 hş.
- Ġanîmî-yi Hilâl, M., *Edebiyyât-i Tatbîkî*, (trc. M. Ayetullâh-i Şirazî), Tahran 1373 hş.
- İftihârzâde, Mahmûd Rızâ, *Îrân, Âyîn ve Ferheng*, Tahran 1377 hş.
- Kiyâyî Nejdâ, Zeynuddîn, *Cilvehâ-yi Ez 'İrfân Der Îrân-i Bâstân*, Tahran 1377 hş.
- Mâzenderânî, Huseyn Şehîdî, *Ferheng-i Şâhnâme/Nâm-i Kesân ve Câyhâ*, Tahran 1377 hş.
- Mu'în, Mehdûht, *Mecmu'a-yi Makâlât-i Doktor Muhammed-i Mu'în*, Tahran 1368 hş., I-II.
- Pânzdeh Goftâr Der Bâre-yi Muctebâ-yi Mînovî (haz. İrec-i Efşâr), Tahran 1356 hş.
- Pûrnâmdâriyân, Takî, *Remz ve Dâstânhâ-yi Remzî Der Edeb-i Fârsî*, Tahran 1375 hş.
- Rezmî, Huseyn, *Kalemrov-i Edebiyyât-i Hamâsi-yi Îrân*, Tahran 1381 hş., I-II.
- Rızâzâde-yi Şafak, Sâdik, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1352 hş.
- Rûhu'l-emînî, Mahmûd, *Numûdhâ-yi Ferhengî ve İctimâî*, Tahran 1378 hş.
- Rypka, Jan, *History of Iranian Literature*, Dordrecht 1968.
- Şakiroğlu, Mahmut, H., "İlahi Komedyâ", *DİA*, XXII.
- Utas, Bo, "Sefer Be Cihân-i Dîger Der Surâyiş-i Kohen-i Pârsî" (çev. Daryûş -i Kârger), *Îrânşinâsî*, Rockville, Maryland 1377 hş., X/2
- Vehmen, Ferîdûn, *Vâjenâme-yi Artâvîrâfnâmek*, Tahran 2535
- www.avesta.org.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn, *Defter-i Eyyâm*, Tahran 1358 hş.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn, *Der Kalemrov-i Vicdân*, Tahran 1375 hş.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn, *Erziş-i Mirâs-i Süfiyye*, Tahran 1353 hş.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn, *Nakş Ber Âb*, Tahran 1374 hş.

⁴¹ Ġanîmî-yi Hilâl, *Edebiyyât-i Tatbîkî*, s. 601.